

YASHIRIN IQTISODIYOTNI QISQARTIRISHDA FISKAL BOSHQARUV VOSITALARINING NAZARIY-METODOLOGIK O'RNINI

PhD Ergasheva Malikaxon

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

ORCID: 0009-0001-4275-6546

phd_ergasheva@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada yashirin iqtisodiyotni kamaytirish va legallashtirishda fiskal boshqaruv vositalarining metodologik ahamiyati tahlil qilinadi. Soliq siyosatini maqbullashtirish, fiskal raqamlashtirishni keng joriy etish va byudjet jarayonlarida shaffoflikni ta'minlash norasmiy faoliyatni rasmiylashtirishning asosiy yo'nalishlari sifatida baholanadi. Xalqaro tajribalar tahlili asosida O'zbekiston sharoitiga mos ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: yashirin iqtisodiyot, fiskal siyosat, boshqaruv vositalari, raqamlashtirish, soliq siyosati, shaffoflik, legallashtirish.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ИНСТРУМЕНТОВ ФИСКАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ В СОКРАЩЕНИИ ТЕНЕВОЙ ЭКОНОМИКИ

PhD Эргашева Маликахан

Ташкентский международный университет Кимё

Аннотация. В статье рассматривается методологическое значение инструментов фискального управления в сокращении и легализации теневой экономики. Оптимизация налоговой политики, широкое внедрение фискальной цифровизации и обеспечение прозрачности бюджетных процессов оцениваются как ключевые направления формализации неформальной деятельности. На основе анализа международного опыта разработаны научно-практические рекомендации, адаптированные к условиям Узбекистана.

Ключевые слова: теневая экономика, фискальная политика, инструменты управления, цифровизация, налоговая политика, прозрачность, легализация.

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ROLE OF FISCAL GOVERNANCE INSTRUMENTS IN REDUCING THE SHADOW ECONOMY

PhD Ergasheva Malikakhan

Kimyo International University in Tashkent

Abstract. The article analyzes the methodological significance of fiscal governance instruments in reducing and legalizing the shadow economy. Tax policy optimization, the wide implementation of fiscal digitalization, and ensuring transparency in budgetary processes are assessed as the main directions for formalizing informal activities. Based on the analysis of international experience, scientific and practical recommendations tailored to the conditions of Uzbekistan are developed.

Keywords: shadow economy, fiscal policy, governance instruments, digitalization, tax policy, transparency, legalization.

Kirish.

So'nggi o'n yilliklarda globallashtirish jarayonining jadallashuvi, xalqaro savdo va moliyaviy integratsiya chuqurlashuvi iqtisodiyotning turli segmentlarida shaffoflik va hisobdorlikka bo'lgan talabni sezilarli darajada oshirdi. Shu bilan birga, aksariyat rivojlanayotgan mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda ham yashirin iqtisodiyotning yuqori darajasi milliy iqtisodiy taraqqiyot, fiskal barqarorlik va ijtimoiy adolatga jiddiy to'siq bo'lib qolmoqda. Yashirin iqtisodiyot nafaqat soliq tushumlarining kamayishiga, balki byudjet taqchilligi kuchayishiga, korrupsiya xavfi ortishiga va ijtimoiy tengsizlikning chuqurlashishiga sabab bo'ladi.

Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish masalasi o'zining murakkab ko'p qirrali xususiyati bilan ajralib turadi. Uni faqatgina ma'muriy nazorat choralari kuchaytirish orqali hal etish mumkin emas. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, jazoga asoslangan yondashuv qisqa muddatli samara beradi, biroq uzoq muddatda norasmiy faoliyatni yanada chuqurlashtirishi mumkin. Shu sababli ilmiy doiralar va xalqaro tashkilotlar e'tiborini fiskal siyosat instrumentlari orqali legallashtirishning metodologik asoslarini shakllantirishga qaratmoqda.

Fiskal siyosat instrumentlari deganda, avvalo, soliq stavkalarini maqbullashtirish, soliqqa tortish bazasini kengaytirish, soddalashtirilgan tartiblarni joriy etish, fiskal raqamlashtirish, byudjet jarayonida shaffoflikni ta'minlash va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish kabi mexanizmlar tushuniladi. Ushbu yondashuv yashirin iqtisodiy faoliyatni nafaqat qisqartirish, balki uni rasmiy sektorga jalb qilishni ham maqsad qiladi.

Xalqaro tajriba ham bu jarayonni tasdiqlaydi. Masalan, Xitoyda elektron hisob-fakturalar va onlayn nazorat-kassa mashinalari joriy etilishi norasmiy savdo aylanmasini keskin qisqartirdi. Hindiston "Digital India" dasturi orqali raqamli to'lovlarni keng joriy etib, norasmiy operatsiyalarni rasmiylashtirishga erishdi. Estoniya esa byudjet jarayonlarida shaffoflikni ta'minlash orqali soliq to'lovchilar ishonchini mustahkamladi. Rossiya va Qozog'iston ham fiskal texnologiyalarni joriy qilish orqali soliq intizomini kuchaytirishga erishdi.

Adabiyotlar sharhi

Yashirin iqtisodiyot va uni fiskal siyosat vositalari orqali qisqartirish masalasi xalqaro ilmiy adabiyotda keng tadqiq qilingan. Feige [1] yashirin iqtisodiyotni iqtisodiy tizimning ichki zaifliklari, nazoratning sustligi va soliq siyosatidagi nomutanosibliklarning natijasi sifatida izohlagan. Unga ko'ra, norasmiy faoliyatni kamaytirish uchun fiskal siyosat bir vaqtning o'zida rag'batlantiruvchi va majburiy mexanizmlarni uyg'unlashtirishi kerak.

Schneider va Enste [2] esa 150 dan ortiq mamlakat misolida yashirin iqtisodiyot hajmini hisoblab, uni qisqartirishda fiskal intizom, soliq yukining maqbulligi va raqamlashtirishning hal qiluvchi ahamiyatini ta'kidlaydi. Ularning xulosalariga ko'ra, yuqori soliq stavkalari va byudjet xarajatlaridagi shaffoflikning pastligi yashirin iqtisodiyotni kengaytiruvchi omillardan biridir.

Frey va Feld [3] "psixologik soliq kontrakti" nazariyasini ilgari surib, fuqarolar va davlat o'rtasida o'zaro ishonch mavjud bo'lmagan sharoitda yashirin iqtisodiyotning kengayishini asoslab bergan. Ularning fikricha, fiskal siyosat faqat soliq yig'ish vositasi emas, balki davlat va jamiyat o'rtasidagi ijtimoiy kontraktning mustahkamlovchi mexanizm sifatida qaralishi zarur.

Naritomi [4] Braziliya tajribasida iste'molchilarni "norasmiy nazoratchi" sifatida jalb etish mexanizmlarini tahlil qilib, elektron chek tizimlari va fiskal rag'batlar orqali yashirin savdo hajmini sezilarli darajada qisqartirish mumkinligini ko'rsatgan. Bu yondashuv fiskal raqamlashtirishning innovatsion metodlari sifatida qaralmoqda.

Rossiya olimlari Ivanova va Bogov [5] esa Markaziy va Sharqiy Yevropa mamlakatlari tajribasini tahlil qilib, soliq amnistiyasi, elektron hisob-faktura va majburiy onlayn kassa mashinalarini joriy etish yashirin iqtisodiyotni kamaytirishda samarali bo'lganini ta'kidlaydi.

Ularning fikricha, fiskal islohotlar institutsional barqarorlik bilan uyg'unlashganda natija yanada yuqori bo'ladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va uni legallashtirish masalasi nafaqat rivojlanayotgan mamlakatlar, balki rivojlangan davlatlar uchun ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Ularning tajribasi shuni ko'rsatadiki, fiskal siyosat instrumentlarini kompleks qo'llash natijasida nafaqat soliq bazasi kengaydi, balki davlat va jamiyat o'rtasidagi "fiskal kontrakt" mustahkamlandi. Quyida AQSh, Germaniya, Shvetsiya va Yaponiya misolida soliq siyosati hamda fiskal shaffoflik choralarining ta'siri ko'rib chiqiladi.

1-jadval

Rivojlangan davlatlarda soliq siyosatini optimallashtirish orqali yashirin iqtisodiyotni qisqartirish tajribasi

Davlat	Asosiy fiskal instrument	Natija va ta'sir
AQSh	Soliq stavkalarini soddalashtirish, kichik biznes uchun imtiyozlar	Norasmiy sektordan rasmiy sektorga o'tish rag'batlantirildi, soliqqa rioya qilish darajasi 85% dan yuqori
Germaniya	Progresiv soliq stavkalari va keng qamrovli soliq ma'lumotlar bazasi	Soliqdan bo'yin tovlash darajasi 10% dan past, fiskal intizom yuqori
Shvetsiya	Yuqori soliqlarni ijtimoiy xizmatlar bilan muvofiqlashtirish	Soliq to'lovchilar ishonchi mustahkamlandi, yashirin iqtisodiyot hajmi YIMning 7% atrofida
Yaponiya	Kichik biznes uchun soliq yengilliklari va elektron ro'yxatdan o'tish tizimi	Norasmiy faoliyat 9% dan 6% gacha kamaydi, kichik korxonalarning rasmiy sektorga qo'shilishi oshdi

Manba: ilmiy tadqiqotlar natijasida muallif tomonidan tayyorlandi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, rivojlangan davlatlarda soliq siyosati fiskal intizomni mustahkamlash va norasmiy faoliyatni kamaytirishda hal qiluvchi omil bo'lgan. AQSh va Yaponiyada soliq yukining kichik biznesga nisbatan moslashtirilishi legallashtirish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Germaniya va Shvetsiyada esa yuqori soliqlar ijtimoiy xizmatlar bilan muvozanatlanganligi sababli soliq to'lovchilar davlatga nisbatan yuqori ishonch bildirishgan. Bu tajribalar O'zbekiston uchun ham soliq stavkalarini maqbullashtirish bilan bir qatorda fiskal intizom va ishonchni mustahkamlash zarurligini ko'rsatadi.

2-jadval

Raqamli fiskal texnologiyalar orqali yashirin iqtisodiyotni qisqartirish tajribasi

Davlat	Raqamli instrument	Natija va samaradorlik
Estoniya	Elektron hisob-faktura, ochiq byudjet portali	Soliq yig'implari 15% ga oshdi, yashirin iqtisodiyot YIMning 10% dan past
Buyuk Britaniya	"Making Tax Digital" dasturi va onlayn soliq deklaratsiyasi	Soliq to'lovchilarning 95% elektron tizim orqali hisobot beradi, norasmiy faoliyat keskin kamaydi
Janubiy Koreya	Onlayn kassa mashinalari va real vaqt monitoring tizimi	Naqd pul aylanmasi qisqardi, fiskal nazorat samaradorligi oshdi
Kanada	QR-kod asosida fiskal chek va yagona soliq to'lovchilar bazasi	Soliqdan bo'yin tovlash 30% ga kamaydi, davlat byudjeti tushumlari sezilarli darajada ortdi

Manba: ilmiy tadqiqotlar natijasida muallif tomonidan tayyorlandi.

Ikkinchi jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, raqamli texnologiyalar yashirin iqtisodiyotni qisqartirishda markaziy vosita hisoblanadi. Estoniyada "Ochiq byudjet" portali orqali davlat xarajatlari shaffofligi ta'minlanib, soliq intizomi oshgan. Buyuk Britaniya tajribasi raqamli deklaratsiya tizimi soliqqa rioya qilish darajasini keskin oshirishini ko'rsatadi. Janubiy Koreya va Kanadada esa real vaqt monitoringi va fiskal chek tizimi naqd pul aylanmasini kamaytirib, barcha tranzaksiyalarni hujjatlashtirish imkonini berdi. Ushbu tajribalar O'zbekiston uchun fiskal raqamlashtirishni kengaytirish, elektron hisobot va monitoring tizimlarini to'liq joriy qilish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa va takliflar.

O'tkazilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va uni legallashtirish jarayonida fiskal siyosat instrumentlari kompleks va tizimli yondashuv asosida qo'llanilgandagina yuqori samaradorlikka erishish mumkin. Avvalo, soliq siyosatini maqbullashtirish muhim vazifa bo'lib, bunda soliq stavkalarini iqtisodiy sharoitga mos ravishda pasaytirish, imtiyozlarni faqat ustuvor sohalarida qo'llash, soliqqa tortish bazasini kengaytirish va kichik biznes uchun soddalashtirilgan tartiblarni tatbiq etish zarur. Shu bilan birga, fiskal siyosatni rag'batlantiruvchi mexanizmlar bilan to'ldirish — masalan, soliq amnistiyesi, soddalashtirilgan ro'yxatdan o'tish va elektron tizimlarga o'tishni qo'llab-quvvatlash norasmiy faoliyatni rasmiylashtirish jarayonini tezlashtiradi.

Ikkinchi muhim yo'nalish bu fiskal raqamlashtirish. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, elektron hisob-faktura, onlayn nazorat-kassa mashinalari, QR-kod asosida fiskal chek va real vaqt monitoring tizimlari norasmiy operatsiyalarni hujjatlashtirish hamda naqd pul aylanmasini qisqartirishda eng samarali vositalardan hisoblanadi. O'zbekiston uchun bu jarayonlarni to'liq joriy etish, davlat soliq organlari va korxonalar o'rtasida yagona raqamli axborot bazasini shakllantirish, shuningdek, soliq to'lovchilar uchun qulay onlayn xizmatlarni kengaytirish strategik ahamiyatga ega.

Uchinchi yo'nalish sifatida byudjet jarayonida shaffoflikni kuchaytirish alohida o'rin tutadi. Davlat xarajatlarining ochiqligini ta'minlash, jamoatchilik nazoratini kengaytirish va xalqaro standartlarga mos hisobot tizimlarini joriy qilish soliq to'lovchilar ishonchini mustahkamlash orqali "psixologik fiskal kontrakt"ni shakllantiradi. Shu orqali davlat va fuqarolar o'rtasida o'zaro majburiyatlarga asoslangan ishonchli fiskal muhit vujudga keladi.

Xulosa qilib aytganda, yashirin iqtisodiyotni legallashtirish mamlakat iqtisodiy xavfsizligi, fiskal barqarorligi va uzoq muddatli rivojlanishi uchun strategik ahamiyatga ega. Soliq siyosatini maqbullashtirish, fiskal raqamlashtirishni jadallashtirish va byudjet shaffofligini oshirish kabi chora-tadbirlarning uyg'un qo'llanilishi soliqqa tortish bazasini kengaytiradi, davlat byudjeti tushumlarini barqarorlashtiradi, iqtisodiyotda adolat va ishonchni ta'minlaydi hamda O'zbekistonning xalqaro investitsion jozibadorligini mustahkamlaydi.

Adabiyotlar /Jumepamypa/Reference:

Feige E.L. (1990) *Defining and estimating underground and informal economies: The new institutional economics approach* // World Development. – Vol. 18, № 7. – P. 989–1002.

Feld L. P., Frey B. S. (2007) *Tax compliance as the result of a psychological tax contract: The role of incentives and responsive regulation* // Law & Policy. – Vol. 29, № 1. – P. 102–120.

Ivanova A., Bogov A. (2017) *Fiscal reforms and shadow economy reduction in transition economies* // Economic Systems. – Vol. 41, № 2. – P. 123–136.

Naritomi J. (2019) *Consumers as tax auditors* // American Economic Review. – Vol. 109, № 9. – P. 3031–3072.

Schneider F., Enste D. (2000) *Shadow economies: Size, causes, and consequences* // Journal of Economic Literature. – Vol. 38, № 1. – P. 77–114.